

I. I. Орел,

Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне

МОВНІ ЧИННИКИ СЕМІОЗИСУ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У розвідці аналізуються мовні шляхи фразеологічного семіозису сучасної німецької мови. Увага приділяється виявленню та опису внутрішньомовних процесів, які сприяють утворення німецьких фразем.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічний семіозис, семантичні та структурні шляхи семіозису.

В статті аналізуються мовні шляхи фразеологічного семіозису сучасної німецької мови. Основне увагу приділяється виявленню та опису внутрішньомовних процесів, які сприяють утворення німецьких фразем.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологический семиозис, семантические и структурные способы семиозиса.

The ways of language phraseological semiosis of modern German are analyzed. Attention is given to the identification and description of internal language processes that contribute to the formation of the German phraseological units.

Key words: phraseological unit, phraseological semiosis, semantic and structural ways of semiosis.

Фразеологічна одиниця (далі – ФО) за своєю природою – двобічна семіотична система. З одного боку – це мовні знаки, що посідають певне місце в системі мови, з іншого – одиниці етнокультурного коду, які транслюють національно-культурну інформацію. Слідом за Воробійовою О.П., Лихошерстом Н.И., Мороховским А.Н., Тимошенко З.В. мову розглядаємо як систему знаків і правила їх застосування, що використовується для передавання інформації [6, с. 23]. ФО як мовні знаки виникають унаслідок семіозису – процесу породження значення, у якому матеріальна форма виконує функцію знака.

Лінгвальні шляхи утворення ФО досліджувалися багатьма мовознавцями (В.І. Гаврись, С.Н. Денисенко, О.О. Селіванова, О.П.Пророченко, І.І. Чернишева, В. Фляйшер). Проте на сьогодні це питання залишається недостатньо вивченим. Оскільки, досліджуючи фразеологічний семіозис, важливо знати, на основі матеріалу якого типу виникла ФО, які внутрішньомовні процеси привели до її створення, саме тому ми вважаємо актуальною спробу опису мовних чинників фразеологічного семіозису. ФО розвивається на дериваційній базі, що слугує матеріалом мови для мовлення, за допомогою якого матеріалізується нове значення [4, с. 224; 7, с. 110]. Через це в процесі виникнення ФО важливу роль відіграють мовні чинники – структурно-семантичні потреби моделі ФО. Так може формуватись мовна традиція виникнення ФО [1, с. 40]. Метою нашої розвідки є аналіз вже відомих, та виявлених нами лінгвальних чинників фразеотворення.

До мовних шляхів фразеологічного семіозису В.І. Гаврись і О.П.Пророченко відносять: семантичні, структурно-семантичні, структурні (граматичні), утворення ФО на основі іншомовного матеріалу [5, с. 356].

I. Семантичні шляхи утворення ФО пов'язані із метафоричним чи метонімічним зрушенням значення первинно вільного словосполучення. Внаслідок переосмислення виникають ідіоми, паремії. Наприклад: *um etwas einen Poranz (опудало, ганчірка – про слабохарактерну людину) aufbauen* – (розм.) *створювати багато шуму (сенсації) навколо ч.-н.; перебільшувати* (метафора); *Der Arme kennt seine Verwandten besser als der Reiche.* – *Бідняк знає своїх родичів краще, ніж багатий* (метонімія). Встановлено, що способи реалізації метафоричного чи метонімічного переосмислення різні.

Особливістю семантики паремій є логіко-синтаксичний характер (термін І.І. Чернишової [8, с. 193]), який реалізується формою логічних правил, наприклад: *Wie der Abt, so die Mönche* – (приказка) *який ні, такий прихід*; *Wenn ein Hund heult, wittert er Feuersbrünste* – (забобони) *якщо виє собака, буде пожежа*. Логічні правила, зафіксовані в пареміях, втілюються: а) семантичною трансформацією на основі метафори: *Besser ein Spatz in der Hand als eine Taube auf dem Dach* – *Краща синиця в руках, ніж журавель у небі*; б) використанням зовнішньої форми (рима, ритм, паралелізм): *Arbeit, Müßigkeit und Ruh schließen dem Arzt die Türe zu.* – *Труд, помірність, відпочинок – найкращий захист від хвороб.*; в) семантичною трансформацією із розширенням значення: *Arbeit ist des Lebens Würze. Arbeit macht das Leben süß.* – *З праці радість, з безділля смуток*.

У результаті аналізу семантичних шляхів творення ФО нами було виявлено ще один спосіб – **поєднання метафори і метонімії** (метафтонімія), наприклад: *Ein alter Baum ist schwer zu verpflanzen.* – (досл.) *старе дерево не пересаджують*; (розм.) *старим людям важко змінити звички, місце проживання тощо*. Перенесення множини на однину – метонімія; перенесення образу дерева на образ людини – метафора.

Крім указаних шляхів творення ФО в ході дослідження нами виявлено інші типи семантичних процесів фразеологічного семіозису. Ми вважаємо, що значення лексичних компонентів низки ФО дають розуміння фразеологічної семантики. На нашу думку, це пов'язано з тим, що пряме значення складників структури ФО створюють конкретний образ (за Ш.Баллі [2, с. 229]), який сприймається уявою і виступає основою переосмислення. Наприклад: *Sich winden wie ein Aal* – (розм.) *бути вивертким* (кажуть про людину, яка вміє знайти вихід з будь-якої ситуації); *Ja, daß dich der Bär herze!* – (досл.) *щоб тебе обійняв ведмідь*; (розм.) *Щоб тебе холера вхопила!* Пряме значення компонентів вказує на небезпечну ситуацію. Про це свідчить і значення ФО – побажання біди у формі прокльону.

У корпусі досліджуваних одиниць існують ФО, що описують ситуацію національно-культурного характеру. Тому у **семантичній трансформації національно-культурної ситуації** (на основі метафори) позамовні

чинники (інформація національно-культурного характеру) відіграють вирішальну роль. Лексичне значення компонентів ФО повністю абстраговано від значення ФО. Розуміння таких ФО забезпечують знання ситуації національно-культурного характеру. Наприклад: *Kreide gefressen haben; Kreide fressen* – (розм.) *xomitu vviyti в довіру до к.-н.; оманлива ввічливість, ласкавість*; (досл.) *з їсти крейду*. ФО пов'язана із формою ведення обліку в господарстві. Всі прибутки, видатки, борги записували крейдою на дошках. Унаслідок переосмислення національно-специфічної ситуації виникла ФО.

На основі метафори відбувається **семантична трансформація народного образу**. Як правило, народний образ у ФО вказаного типу присутній експліцитно. Він вказує на пресупозицію національно-культурного характеру. Знання національно-культурної пресупозиції у таких випадках є необхідною умовою розуміння паремій, тому що екстралінгвальна інформація виступає основою переосмислення. Наприклад: *Das weiß der Kuckuck*. – (розм., фам.) *Чорт (дідько, біс) його знає*; (досл.) *це знає зозуля*. Образ зозулі пов'язано із нечистою силою. Існувало вірування у здатність ворожих людині сил перевтілюватись у тварин і птахів. Це вірування розглядаємо як фонові знання / екстралінгвальну інформацію. Саме ця інформація дає повне розуміння семантики ФО.

Процеси фразеологічного семіозису деяких ФО пов'язані із взаємодією **діахронії і синхронії** у розвитку значення окремих компонентів фразем. Це пов'язано із семами, які беруть участь у переосмисленні ФО. Виникненню таких ФО сприяли втрачені семи компонента, які й були задіяні в ході переосмислення. Сучасне значення компонента не може пояснити семантики фраземи. Наприклад: *etwas dick haben* – (розм.) *набриднути*; (досл.) *мати щось товсте*. Значення ФО незрозуміле без етимологічного аналізу: слово *dick* ще в середньовісній німецькій мові означало не лише *товстий*, але й *частий, рясний, достатній*. Утрачене в сучасній німецькій мові значення слова *dick* пояснює семантику ідіоми.

II. Структурно-семантичні шляхи творення ФО прослідковуються в процесі переосмислення вільного словосполучення, що супроводжується змінами в структурі ФО [8, с. 195]. До таких видозмін ФО відносяться:

1) **фразеологічна інтеграція**, яка полягає у повній втраті первинної семантики лексичного компонента ФО. У процесі переосмислення слово повністю втрачає своє значення. Семантична структура лексичного компонента ФО зазнає змін сем. Це приводить до переосмислення. Наприклад: *Viel Ankrat haben* – *мати великий успіх*. ФО походить від звичаю розкланюватися перед дамою. Процес розшаркування здійснювався рухами ногою, що нагадувало дряпання підлоги (*ankratzen* – дряпати); *kratzen* – (досл.) *лестити, помішати* (3, с. 42);

Отже, процес переосмислення / перегруповання сем лексичного компонента ФО пов'язаний із позамовною дійсністю. У нашому дослідженні встановлено, що фразеологічної інтеграції зазнає саме компонент національно-культурного характеру, тому що переосмислення саме цього складника (як смислоутворювального) сприяє фразеологічному семіозису.

2) **фразеологічна диференціація**, що супроводжується розгортанням значення слова у словосполученні. Цей процес зумовлюється національно-культурними позамовними чинниками (табу, забобонами, віруваннями). У результаті розгортання виникають перифрази, евфемізми. Перифрази утворюються як багатослівні назви певного фрагмента НКС [5, с. 357], наприклад: *spanischer Reiter* – (досл.) *іспанський вершник, розатка* (зброя в середньовіччі); *Stadt der Baumblüte* – (досл.) *місто квітучих плодових дерев – Лейпциг* (сучасний район Лейпцига). З 1700 року в місті існував закон, згідно з яким пара не могла одружитись, доки наречений не посадить 6 плодових дерев. Евфемізми – емоційно нейтральні слова або вирази, вживані замість синонімічних слів або виразів, які сприймалися як грубі, непристойні чи нетактовні. Словами-табу вважалися в германській культурі назва чорта, смерті тощо. Наприклад: *der Sensemännlein sein* (*Die Sense* – коса) – *скелет, одягнутий в чорне, з косою*, втілює смерть; *Gevatter Tod* – (фольк.) *смерть*; *Bruder Hain* – (фольк.) *смерть*. Про людину, що померла казали ніби вона переходила якийсь водний чи гірський рубіж, що відповідало стародавнім уявленням: *Über die Wupper / über den Deister gehen* – *померти* (9, с. 693).

3) **народна етимологія**, що виникає внаслідок неправильного осмислення слова чи виразу. Хибне розуміння стосується зазвичай іноземних слів чи цілих виразів (іншомовний матеріал), які потрапили в мову в результаті взаємодії народів, культур, наприклад: *Mischpoke haben* – (жарт.) *рідня*; (зневаж.) *набрид*. *Mischpoke* походить з іврити, позначає групу людей, має нейтральне забарвлення; *Kunterbunt (sein / haben)* – (розм.) *безлад*. *Kunterbunt* (lat. «contra») = «gegen»; «punctus» = «Stechen» – *багатоголосий*.

Творення ФО в результаті народної етимології пов'язане також із територіальною роздрібненістю Німеччини, з наявністю великої кількості діалектів. Діалектальні слова на території сусіднього князівства набували помилкового трактування, що й закарбували ФО: *es gibt Kasalla* – (розм., фам., Köln, Rheinland) *злість, бійка*. Слово *Kasalla* в словниках сучасної німецької мови не зафіксоване.

4) **лексичний зсув частин мови**, пов'язаний із переходом складника ФО із однієї частини мови у іншу: *So lala!* – (напівжарт.) *Так собі*. ФО походить від «*Mir geht es nicht besonders gut und nicht besonders schlecht!*»; *Jemandem eine Abreibung verpassen* – *покарати когось; влаштувати сварку*. *Abreibung* – від «*abreyben*» у значенні «*чистити*» (худобу).

Результати нашого дослідження засвідчили вказаний тип мовних чинників фразеологічного семіозису як найменш продуктивний.

5) **семантичний зсув через наявність лексем-компонентів, які вийшли з ужитку** (архаїзми, історизми, діалектизми). Застарілі слова-компоненти ФО призводить до виникнення ідіом, семантика яких не пов'язана із лексичними значеннями компонентів. Значення історизмів, архаїзмів, діалектизмів часто не відоме через зникнення з ужитку денотата. Таким денотатом ФО може бути артефакт, звичай, традиція, вірування, забобони тощо. Саме завдяки ідіоматичності ці ФО збереглися в сучасній мові, виконуючи роль одиниць культурно-

го коду. Наприклад: *Bohnenlied* – (досл.) бобова пісня – старовинна жартівлива пісня, виконувалась на свято Бобового Короля. *Bohnenfest* – старовинний звичай у день богоявлення запікати бобове зерно у святковий пиріг. Хто це зерно знайде – той Бобовий Король. Архаїзм *Bohnenlied* – компонент ФО: *das Bohnenlied singen* – *спровадити к.-н.; дати відставку комусь; das geht übers Bohnenlied* – *це неймовірно*. Історизми, репрезентовані історичними подіями, фактами, іменами, особистостями, виступають в ролі компонента ФО і сприяють утворенню ідіом національно-культурного характеру: *den Alten Fritzen besuchen* – *вмерти*.

III. Структурні (граматичні) шляхи утворення ФО пов'язані з «синтаксичною спеціалізацією фрази, уживанням її в суворо фіксованій граматичній формі». Структурні шляхи виникнення ФО зумовлені граматичними потребами моделі ФО. Синтаксичні особливості лексем-компонентів (як частин мови) вільного словосполучення спонукає до створення ФО [5, с. 358-359]. Правила функціонування граматичних форм сприяють виникненню 16 синтаксичних типів дієслівних, іменникових, адвербіальних ФО, виявлених І. І. Чернишовою [8, с. 180-181], наприклад: S+V: *den Hasenkurs nehmen*; Pröp+S obl+V: *ins Gras beißen*; Sa+Pröp+S obl+V: *die Katze aus dem Sack lassen*; S+Konj+S(Vergleichsgruppe): *ein Gesicht machen wie drei Tage Regenwetter*. Нами виявлені також інші структурні моделі: Pröp+S+S: *Bei Bettelmanns Umkehr*; Adj/Adv+V: *kariert reden*; *blau reden*.

Предикативні і ФО зі структурою речення за категоріальним значенням називають характеризуючими чи оцінними ФО [8, с. 191]. Їхня функція полягає в характеристиці предметів, понять, процесів, явищ, ознак тощо й вираженні оцінки (позитивної, негативної). Наприклад: позитивна оцінка – *Alles in Butter!* – (розм.) *все в порядку*; негативна оцінка – *na, so blau!* – (розм., зневажл.) *дурниці*.

З позиції семантики ФО-речення та ФО-предикати поділяють на модальні й вигуківі, які вирізняються високим ступенем ідіоматичності [8, с. 192]. Наприклад: *pfui!, Nanu!, Heiliger Bimbam!*.

Серед вигуківих ФО зі структурою речення і предикату виокремлюємо вигуки: відрази: *Spinne!* – (розм.) *тху!*; задоволення: *alles in Butter!* – (розм.) *все в порядку*; *все йде як по маслу*; заохочування: *Sei kein Frosch!* – (розм., жарт.) *сміливіше! Не бійся!*; здивування, ляку, іронії: *Ach du liebes Lieschen!*; *Klappe zu, Affe tot!* – (розм., фам.) *справу вирішено!* (іронічне прощання; зауваження щодо закінчення дискусії); ляку, страху: *Ach du grüne Neune!* – (розм.) вигук занепокоєння, страху; незадоволення: *Der Teufel ist ein Eichhörnchen!* – (забобони) *йди к бісу!*; несподіванки / здивування: *Alter Schwede!* – (розм.) *старий друже* (вигук захоплення / здивування / несподіванки); несхвалення / осуду: *so ein Igel!* – (розм., жарт.) *такий упертюх!, впертий осел!*; обурення: *Das ist Beutelschneiderei!* – *Це нечуване здирництво!* (3, с.61). Гаманці носили поверх одягу, а злодії крадькома їх зрізали.; побажання успіху: *Hals und Beinbruch!* – (розм.) *Hi пуху, ні пера!*; радості: *Na, altes Haus!* – (розм., фам.) форма дружнього привітання, особливо між друзями, що давно не бачились; розчарування: *O du lieber Augustin!* – вигук програшу. ФО походить з пісні, вживається з 1800 року.

До модальних належать ФО, які спонукають до дії: *Lass knacken!* – (розм., фам.) *Посниuu!*; *Daß dich das Mäuschen beiß!* – (розм., фам., грубо) щоб тебе чорти вхопили!

Отже, семіозис ФО мотивується мовними чинниками, які перебувають у тісному взаємозв'язку з позамовними. До мовних чинників вмотивованості семантики ФО відносимо: семантичні; структурно-семантичні; структурні. Вперше з'ясовано, що семантичні шляхи фразеологічного семіозису реалізуються: поєднанням метафори і метонімії; поєднанням прямого і переносного значення ФО на основі конкретного образу; семантичною трансформацією національно-культурної ситуації; семантичною трансформацією народного образу. Дослідження вказаних різновидів семантичних шляхів фразеологічного семіозису розкрило взаємодію мовних і позамовних чинників. Аналіз структури ФО засвідчив 18 моделей, пов'язаних з граматичними потребами утворення фразем. Дві структурні моделі виявлено вперше. Характеризуючі предикативні ФО і ФО-речення виконують семантичні функції: виражають емоції (виокремлено 13 груп вигуків), спонукають до дії (модальні).

Література:

1. Ажнюк Б. М. Англійська фразеологія у етнічно-культурному висвітленні / Богдан Миколайович Ажнюк (АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Відп. ред. Ю. О. Жлуктенко). – К. : Наукова думка, 1989. – 136 с.
2. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли [пер. с франц. К.А. Долинина]. Под ред. Е. Г. Эткінда. Вступительная стат. Р. А. Будагова. – М. : Издательство иностранной литературы, 1961. – 394 с.
3. Гаврись В. І. Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові (походження та вживання). / В. І. Гаврись [відп. ред. Б. П. Найдов]. – К. : Радянська школа, 1971. – 249 с.
4. Денисенко С. Н. Фразотворча семантика в дослідженнях динамічного аспекту похідних утворень / С. Н. Денисенко // Збірник статей. Проблеми зіставної семантики. – К., 1999. – С. 223-226.
5. Німецько-український фразеологічний словник [уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко]. – В 2т. – К. : Радянська школа, 1981. – Т.1: 416 с. – Т. 2: 382 с.
6. Стилистика английского языка / [А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З. В. Тимошенко]. – К. : Вища школа, 1991. – 268 с.
7. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. [посіб.] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : «Альма-матер», 2005. – 400 с.
8. Stepanova M. D., Černyševa I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache / M. D. Stepanova, I. I. Černyševa. 2., verbesserte Auflage. – Moskau: «Vysšaja Škola», 1986. – 248 s.
9. Grimm J. Deutsche Mythologie (1-3 Bände). [Електронний ресурс] / Jacob Grimm. – 2. Ausgabe. – Göttingen: Dieterichsche Buchhand., 1844. – Режим доступу: [http://common.wikimedia.org/wiki/Category:Deutsche_Mythologie_\(Gri\)](http://common.wikimedia.org/wiki/Category:Deutsche_Mythologie_(Gri))